

Formovanie slovenskej teórie jazykovej kultúry a princíp funkčnosti v tejto teórii

JULIANA BEŇOVÁ (BRATISLAVA)

Základ súčasnej teórie jazykovej kultúry v slovenskej lingvistike tvoria idey predstaviteľov pražskej školy. Ich východiskovou tézou je myšlienka, že jazyk je systém, ktorý sa musí skúmať v spätosti s jeho funkciami. Protagonisti pražskej školy predkladajú tak štruktúrne orientovanú a funkčnú koncepciu nazerania na jazyk a v súlade s touto koncepciou rozvíjajú otázky teórie spisovného jazyka, jeho funkčného rozvrstvenia a venujú sa problematike jazykovej kultúry. Jazyk ako výsledok ľudskej činnosti má s ňou spoločnú zámernosť, čo znamená, že pri analýze jazyka vychádzame zo stanoviska funkčného. Z toho istého hľadiska je jazyk sústavou účelných výrazových prostriedkov a jeho hodnotu možno merať len tým, ako svojmu účelu vyhovuje.¹ Funkčne-štruktúrny spôsob nazerania na jazyk vylučuje tak statické a absolutizačné poňatie systému a zahŕňa vzťah jazykového systému ku komunikácii, nazerá na jazyk ako na produkt ľudskej činnosti. Najdôležitejším objektom štruktúrnej lingvistiky sú korelačné vzťahy medzi elementami v systéme jazyka, do ktorých sa zahŕňa aj mimojazyková realita ako korelát jazyka, bez ktorého nemá jazyk právo na existenciu. Na rozdiel od iných štrukturalisticky orientovaných škôl (americká, kodaňská) vychádza pražská škola z pozorovania konkrétneho jazykového materiálu a na jazyk vždy nazerá ako na korelát mimojazykovej reality. Do centra jej pozornosti sa dostávajú otázky spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Kultúru jazyka chápu ako teoretické pestovanie tohto útvaru, ako jazykovednú aktivitu s cieľom zdokonaľiť, kultivovať spisovný jazyk. Pre teoretickú prácu jazykovednú vytvárajú všeobecné zásady, pomocou ktorých účinne zasahujú do spisovného jazyka, aby jazyk čo najlepšie vyhovoval svojim funkciám. Takáto aktivita pomáha vytvárať normu spisovného jazyka, prostredníctvom ktorej do-

¹ Porov. V. Mathesius: *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s.14–31.

chádza k stabilizovaniu spisovného jazyka a podporuje jeho funkčnú diferenciaciu. Cieľom tejto aktivity je kultivovaný jazyk a jazyková kultúra u tých, ktorí spisovný jazyk v praxi používajú.²

Teória jazykovej kultúry sa v chápaní pražskej školy špecifikuje ako funkčná teória jazykovej kultúry, z čoho vyplýva, že hodnota jazyka je daná tým, ako vyhovuje svojmu účelu. Jazyk sa stáva „správnejším“, čím viac vyhovuje svojmu účelu. Kultivovaný jazyk je určený tým, ako sa osvedčuje pri plnení svojich funkcií. Kultivovanie jazyka nesmie protirečiť princípu pružnej stability, ktorý zaručuje ustálenosť a súčasne aj pružnosť výrazových prostriedkov, t.j. ich prispôsobivosť novým vyjadrovacím potrebám.³ Jazykové prostriedky a ich využitie sa hodnotia podľa ich adekvátnosti k účelu prejavu, podľa ich funkčnej diferencovanosti a podľa toho, ako zodpovedajú požiadavke pružnej stability.

V slovenskej lingvistike je na funkčnej koncepcii jazykovej kultúry založená aj súčasná teória jazykovej kultúry reprezentovaná Tézami o slovenčine.⁴ Táto teória sa opiera v slovenskej lingvistike o východiskovú tézu pražského štrukturalizmu, v ktorej sa za hlavné kritériá spisovnosti považujú vnútrojazykové kritériá, a to kritérium ústrojnosti a funkčnej oprávnenosti. Aj v slovenskej lingvistike sa popri kritériu ústrojnosti (systémovosti) dáva do popredia nevyhnutnosť skúmania funkčnej oprávnenosti istého výrazového prostriedku, a tak funkčnosť získava status jedného z kritérií spisovnosti (podľa kritérií spisovnosti sa posudzuje správnosť/nesprávnosť jazykového prostriedku – v spisovnom jazyku sa za správne považujú len tie prostriedky, ktoré sú ústrojné (systémové), ustálené (normované) a funkčné). Kritérium funkčnosti zodpovedá úlohám jazykovej jednotky pri dorozumívaní, ide tu o výber „vhodného“ prostriedku v jazykovej komunikácii. Toto kritérium vychádza zo základnej funkcie jazyka ako dorozumievacieho prostriedku, bráni jazyk proti nivelizácii a podporuje v ňom funkčnú diferenciaciu. Kým v pražskej škole sa funkčnosť viaže s hovoriacim (posudzuje sa adekvátnosť prostriedku k účelu prejavu z hľadiska expedienta; jazyk je tu na to, aby plnil funkcie, do ktorých sa premietajú potreby používateľa), v slovenskej lingvistike sa

² Porov. B. Havránek: *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultúra*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 32–85.

³ Pozri V. Mathesius: *O požadavku stability ve spisovném jazyce*. In: Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, s. 14–31.

⁴ Bližšie pozri zborník *Kultúra spisovnej slovenčiny*, Bratislava, SAV 1967.

dôraz kladie na prijímateľa, na zrozumiteľnosť prejavu, ústrojnosť a ustálenosť, so snahou zabrániť istému individualizmu v používaní jazyka. V súlade s kritériom funkčnosti (v duchu interpretácie pražskej školy) odmieta slovenská jazyková kritika nefunkčné prostriedky, teda tie, ktoré sú nepotrebné, lebo neobohacujú spisovný jazyk a ohrozujú stabilitu ustálených prostriedkov. Teória jazykovej kultúry sa buduje na podklade funkčného prístupu k jazyku, no tento prístup komplikuje fakt, že jazyk sa nevytvára v zmysle logiky, že istá funkcia predpokladá a určuje istý výrazový prostriedok, lebo používateľ môže istú funkciu realizovať inak, ako to odporúča lingvista. V tejto súvislosti poukazujeme na analýzu sporných bodov v koncepcii jazykovej kultúry uskutočnenej Z. Starým, z ktorej vyplýva, že funkčné kritérium je kritérium neúplné a nie je zárukou, že zásahy do jazyka budú akceptované aj jeho používateľmi. „Funkční kritérium neposkytuje oporu při rozhodování o tom, které jazykové prostředky mají tu kterou jazykovou funkci naplňovat. K tomu a témuž jazykovému účinku může být totiž cíleno různými jazykovými prostředky.“⁵

Užitočnosť kritéria funkčnosti sa ukazuje tam, kde ide o použitie výrazov, ktoré nie sú štruktúrované a úlohou lingvistu je zistiť, či daný prvok je potrebný/nepotrebný v príslušnom jazyku. Do funkcií jazyka sa síce premietajú potreby používateľa jazyka, ale obsah pojmu funkčnosti v sebe nezahŕňa poznanie empirickej reality – uprednostňuje sa tu abstraktný lingvistický pohľad. Pri analýze jazykových prejavov sa používatelia stretávajú s takým názorom jazykovej kritiky, že nekriticky preberajú jazykové prostriedky (najmä z angličtiny a češtiny), ktoré pôsobia v danom prejave afunkčne a neobohacujú systém spisovnej slovenčiny. Ale ako je možné, že sa tieto „nefunkčné“ prostriedky objavujú aj u inak kultivovaných používateľov spisovného jazyka? Jazykový kritik a autor prejavu sa totiž rozchádzajú v interpretácii prvkov z hľadiska funkčnosti. Na jednej strane je pohľad jazykového kritika, ktorý neakceptuje reálne potreby používateľa, viažuce sa na spisovný jazyk v najrozmanitejších situáciách a na druhej strane pohľad používateľa, ktorý jazyk „používa“, využíva pre svoje komunikačné ciele. Predpoklad odlišností jednotlivých prístupov vidí napríklad J. Dolník v dvoch možných nazeraniach na jazykový prostriedok: objektivistické versus pragmatické chápanie jazykových prostriedkov (objektivistický prístup sa viaže na presvedčenie, že jazykovedec na základe poznania zákonitostí stavby jazyka a jeho fungovania dokáže zdô-

⁵ Z. Starý: *Ve jménu funkce a intervence*, Praha, UK 1995, s. 22.

vodniť lingvistický štandard vyhovujúci objektívnym potrebám jazykového spoločenstva; kým pragmatický prístup sa spája s názorom, že tento štandard treba zdôvodniť z pozície metajazykovej axiologickej kompetencie používateľa jazyka).⁶

Uvediem aspoň jeden príklad:

S cieľom posúdiť primeranosť a funkčnosť jazykových prostriedkov z hľadiska jazykovej kultúry, uskutočnil jazykovedec sondu do jazyka rozhlasového spravodajstva a jednotlivé výrazové prostriedky analyzoval. Autor poukazuje na tzv. „návrtné chyby“ (t.j. chyby, na ktoré jazyková kritika poukazuje už celé desaťročia, no ony sa s istým časovým odstupom znova vracajú) objavujúce sa v jazyku spravodajstva.⁷ My sa však pýtame, ako je možné, že tieto lexikálne, morfológické, ortoepické a iné chyby (anglicizmy, bohemizmy, výslovnosť I, „neznalosť“ paradigmy) sa napriek neustálym upozorneniam stále vracajú a rozširujú sa v čoraz väčšej miere? Je používateľ jazyka nepoučiteľný? Odmietá programovo jazykovú kritiku a jazykovú výchovu? Nevníma používanie „chybných“ výrazov ako narúšanie systému spisovnej slovenčiny? Nepociťuje ich nefunkčnosť? ALE! Kodifikátor sa môže opýtať: Koľko cudzích prvkov sa ešte „zmesť“ do spisovného jazyka? Dokedy budeme tolerovať nefunkčné prostriedky? Táto otázka však podnecuje úvahy iného typu – podnecuje uvažovanie o otázke vzťahu medzi reguláciou fungovania jazyka zo strany používateľa a kodifikačnými, regulačnými zásahmi lingvistov. Opäť sa tak dostávame k jednej zo základných otázok súčasného chápania teórie jazykovej kultúry, a to jej adekvátnosti a kritickéj sebareflexie.

Predpokladom rozvíjania teórie jazykovej kultúry je totiž:

1. dôsledná analýza jazykovej praxe a spoznávanie reálneho používateľa,

2. výklad a kritická analýza základných pojmov tejto teórie.

Takejto revízii musí podľahnúť aj pojem funkčnosti, ktorý sa síce stal základným hodnotiacim kritériom jazykovej kultúry, ale bez predchádzajúceho rozboru samotného pojmu. Neurčili sa jeho hranice, základné charakteristiky. Zostávame pri otázke „čo je ešte funkčné“ a „čo všetko so

⁶ Porov. *Studia Academica Slovaca* 26, 1997, J. Dolník: *Diferenciácia teórie kultúry spisovnej slovenčiny*. Str. 51–59, Stimul Bratislava 1997, a J. Dolník: *Základy lingvistiky*, Bratislava, Stimul 1997, s. 228.

⁷ M. Považaj: *Sonda do jazyka rozhlasového spravodajstva*. In: *Kultúra slova*, 28, 1994, s. 9.

sebou pojem funkčnosti prináša“. Ukazuje sa nám potreba teoreticko – metodologickej diskusie o jazykovom systéme, potreba korektúr v prístupe a chápaní jazykového systému, s čím korešponduje aj otázka adekvátnosti tradičného chápania funkčnosti.